

FACULTADE DE CIENCIAS DA EDUCACIÓN
Grao en Mestre/a de Educación Infantil Curso
2016/2017

**Traballo de Fin
de Grao
[G3121424]**

**Arte urbana: apreciar,
gozar e colaborar.
Entender e expresar a
arte urbana; un paseo
pola contorna.**

Autora: Ana Romero Campos

Titora: Cristina Trigo Martinez

Xullo 2017

Arte urbana: apreciar, gozar e colaborar. Entender e expresar a arte urbana; un paseo pola contorna.

Arte urbano: apreciar, gozar y colaborar. Entender y expresar el arte urbano; un paseo por el entorno.

Urban art: appreciate enjoy and collaborate. Understand and express the urban art; a walk by the surroundings.

Índice

1. INTRODUCCIÓN	3
2. OBXECTIVOS	3
3. XUSTIFICACIÓN	4
4. MARCO TEÓRICO	5
4.1. A EDUCACIÓN ARTÍSTICA NOS ÚLTIMOS ANOS	5
4.2 ARTE COMUNITARIA E ARTE URBANA.....	6
4.2.1. Programa de Arte Urbana en Vigo: As medianeiras viguesas	9
4.3. PROXECTO INTEGRADO	10
4.4. EDUCADOR MEDIADOR	12
5. A ARTE. PROXETO: ABRINDO FIESTRAS NOS MUROS.....	14
5.1. CARACTERÍSTICAS DA PROPOSTA.....	14
5.1.1. INTRODUCCIÓN	14
5.1.2. CONTEXTUALIZACIÓN	15
5.1.3. TEMPORALIZACIÓN	15
5.1.4. OBXECTIVOS	16
5.1.5. CONTIDOS.....	16
5.1.6. VINCULACIÓN CO CURRÍCULO.....	16
5.1.7. METODOLOXÍA	18
5.2. DESENVOLVEMENTO DO PROXECTO	19
SESIÓN 1- Sesión introdutoria: VISIONADO DOS MURAI/ Excursión virtual, outro modo de observar.	19
SESIÓN 2- PAPEL CONTINUO/ Como expresarme mediante a arte	21
SESIÓN 3- CONTACTO CO MEDIO: EXCURSIÓN/ Na rúa tamén aprendo.....	24
SESIÓN 4- INVESTIGACIÓN CON NOVOS MATERIAIS/ Experimento	26
SESIÓN 5- REALIZACIÓN DO MURAL/ A grande obra	29
6. CONCLUSIÓN	31
7. REFERENCIAS BIBLIOGRÁFICAS.....	33
ANEXOS.....	37
ANEXO I: Medianeiras viguesas.....	37
ANEXO II: Corto.	39
ANEXO III: <i>Un coloso de entrada al Océano Atlántico</i>	39
ANEXO IV: <i>Un espello que reflexa a mirada ascendente do espectador.</i>	40
ANEXO V: Relaxación	40
ANEXO VI: A Maleta do Artista.....	41
ANEXO VII: Exploracion de materiais.	41

ANEXO VIII: Opcións de mural.....	44
ANEXO IX: Evolución do mural	44

RESUMO

Co seguinte proxecto expónse un traballo de dobre finalidade. Por unha parte a arte, en concreto a arte urbana, e por outra parte a realización dun proxecto de traballo comunitario en base ao tema a tratar, a arte urbana.

Con este proxecto, levado a cabo nunha escola de Infantil e Primaria, o que se pretende é mediante os proxectos comunitarios de traballo a ensinanza da arte urbana no contexto educativo. Os proxectos de traballo son plans de acción e realización, que se levan a cabo entre o alumnado, sendo un participante activo, así como o/a docente, sendo o guía do coñecemento, implicando a súa vez a toda a comunidade escolar, incluíndo tamén as propias familias. Baixo a guía de diversos artistas e educadores, tomados como referente teórico para o traballo, presentarase a continuación o Proxecto “Abrindo fiestras nos muros” coas propias actividades e conclusións que este creou na súa posta en práctica.

Tomo en consideración que esta é a mellor metodoloxía para traballar este tipo de contido, pois a arte urbana primeiro de todo, é unha obra por e para todos.

PALABRAS CLAVE

- ❖ Educación Infantil.
- ❖ Arte Urbana.
- ❖ Proxecto Comunitario.
- ❖ Educador/a Mediador/a.
- ❖ Programa de Medianeiras.

RESUMEN

Con el siguiente proyecto se expone un trabajo de doble finalidad. Por una parte, el arte urbano, y por otra parte la realización de un proyecto comunitario en base al tema a tratar, el arte urbano.

Con este proyecto, llevado a cabo en una escuela de Infantil y Primaria lo que se pretende es mediante los proyectos comunitarios de trabajo la enseñanza del arte urbano en el contexto educativo. Los proyectos de trabajo son planes de acción y realización, que se llevan a cabo entre el alumnado, siendo un participante activo, así como el/la docente, siendo guía del conocimiento, implicando a su vez a toda la comunidad escolar, incluyendo también a las propias familias. Bajo la guía de diversos artistas y educadores, tomados como referente teórico para el trabajo, se presentará

a continuación el Proyecto “Abriendo ventanas en los muros” con las propias actividades y conclusiones que este creó en su puesta en práctica.

Tomo en consideración que esta es la mejor metodología para trabajar este tipo de contenido, pues el arte urbano primero de todo es una obra por y para todos.

PALABRAS CLAVE

- ❖ Educación Infantil.
- ❖ Arte Urbano.
- ❖ Proyecto Comunitario.
- ❖ Educador/a Mediador/a.
- ❖ Programa de Medianeras.

SUMMARY

With the following project exposes a work of double purpose. By a part, the urban art, and on the other hand the realisation of a community project in base to the subject to treat, the urban art.

With this project, carried out in a school of Childish and Primary what pretends is by means of the community projects of work the education of the urban art in the educational context. The projects of work are plans of action and realisation, that carry out between the students, being an active participant, as well as the/the educational, being guide of the knowledge, involving to his time to all the community school, including also to the own families. Under the guide of diverse artists and educators, taken like theoretical referent for the work, will present to continuation the Project “Opening windows in the walls” with the own activities and conclusions that this created in his put in practice.

Considering this the best methodology to work this type of content, because urban art first of all is a work by and for all.

KEYWORDS

- ❖ Child education.
- ❖ Urban Art.
- ❖ Community project.
- ❖ Educator Mediator.
- ❖ Medianera Program.

1. INTRODUCCIÓN

A arte axuda aos nenos a comunicarse, a expresar os seus mundos interiores sendo ademais pracenteira. Mediante a libre experimentación permítelles coñecerse mellor así mesmos, para despois poder expresalos seus sentimentos ou pensamentos e comunicarse co seu arredor.

A arte urbana en concreto, pretende ser un tipo de arte a disposición e alcance de todos/as, promovendo a libre expresión e a eliminación de clases xerárquicas. Buscando a unión e o non desprestixio deste colectivo, traballando en comunidade e sabendo colaborar.

Co fin de facilitar a comprensión, expónse brevemente a estrutura formal do traballo: primeiro se xustifica a elección do proxecto; a continuación se enuncian os obxectivos xunto coa metodoloxía empregada. Despois, no marco teórico fábase da educación da arte en Educación Infantil, a arte urbana, os proxectos comunitarios de traballo e o rol do educador/a mediador/a. O seguinte punto é o Proxecto “Abrindo fiestras nos muros” en si, o que primeiramente se introduce e contextualiza, nállanse os obxectivos, contidos, vinculación co currículo, e metodoloxía, ademais neste bloque está recollido todo o desenvolvemento do proxecto: cada unha das sesións especificando os seus obxectivos, contidos, temporalización, material, desenvolvemento, conclusións e avaliación. O traballo remata coas conclusións finais do proxecto, así como coas referencias bibliográficas empregadas para o soporte teórico e a recompilación de datos.

2. OBXECTIVOS

Co seguinte proxecto comunitario pretendemos introducir a educación artística, especialmente a urbana, no marco do contexto da educación formal, máis concretamente nun centro escolar. Para iso o que pretendemos é contribuír a:

- Investigar sobre a arte urbana e as súas raíces.
- Achegar ao ámbito educativo formal o mundo da arte, en concreto da arte urbana contemporánea.
- Investigar sobre a situación e antecedentes do traballo por proxectos artísticos comunitarios, máis en concreto, en relación ao terreo da arte en Educación Infantil.
- Introducir o traballo por proxectos na etapa de Educación Infantil como unha forma de implicar activamente ao alumnado nas súas propias aprendizaxes, xunto ó resto da comunidade.

- Crear o concepto de comunidade e pertenza a un colectivo.
- Ter unha mentalidade de apertura ao medio.
- Incentivar a aprendizaxe por descubrimento baseado na observación, a experimentación e o xogo.
- Fomentar mentalidades reflexivas e capaces de expresar ao no medio, os fins aos que se quere chegar.
- Ser capaces mediante a arte de evocar e transmitir os propios pensamentos e modos de entender a vida.

A metodoloxía para a elaboración deste traballo divídese en dúas partes:

- A primeira delas refírese a unha análise documental sobre os proxectos comunitarios e a arte urbana.
- A segunda delas, é a propia creación e posta en marcha dun proxecto que axunta ambas categorías, por medio do labor do educador mediador. Utilizando unha metodoloxía cooperativa e de participación e comunicación conxunta.

3. XUSTIFICACIÓN

A elaboración deste tema de traballo xurde do interese persoal sobre a arte urbana, en concreto a que se está a desenvolver na miña propia cidade natal, Vigo. Este é un proxecto novidoso para a cidade, que atrae a artistas e turistas e capta milleiros de miradas curiosas. Pero onde queda o colectivo dos/as máis pequenos/as?

Destaco a escasa participación que tiveron no proxecto de medianeiras viguesas o alumnado dos distintos centros escolares da propia área xeográfica. Entendo que este proxecto comunitario debería ter en conta ós distintos ámbitos e sectores da poboación incidindo particularmente no alumnado do segundo ciclo de Educación Infantil, ao que vai dirixido especialmente.

Así foi como decidín investigar máis a fondo sobre as raíces desta arte, cuxa forma na que se produce é tan polémica estar en espazo público e abrir as barreiras da educación formal cara ao exterior, saíndo da propia zona de confort e investigando o exterior. Así como achegar ao centro ese colectivo amplo de artistas urbanos/as que se caracterizan pola realización de murais con distintas propostas multidisciplinares.

Sabemos que o/a neno/a non é un suxeito pasivo, senón que debe investigar e crear para chegar ao coñecemento, é por iso que este traballo de fin de grao se materializa en forma de proxecto, no que a comunidade ten un papel esencial no seu desenvolvemento.

4. MARCO TEÓRICO

4.1. A EDUCACIÓN ARTÍSTICA NOS ÚLTIMOS ANOS

León Tolstoi, o célebre escritor ruso consideraba que a arte é a comunicación de emoción dun home ou grupo a outro. Canto dita emoción era sincera, fundamente sentida e comunicada aos demais para que estes puideran tamén sentila, tal sentimento acadaba o status de arte.

“La construcción histórica y cultural del concepto de infancia como un grupo social con identidad propia alcanzó su máxima expresión durante el siglo xx, conocido como «el siglo de los niños»” (Sarlé, p., Ivaldi, E., Hernández, L. 2014, p.11). Tendo en conta o paso das dúas Guerras Mundiais, o contexto era de destrución absoluta, desvalorizando e deixando de lado temas como a educación. Así foi como a metade de século, varios pensadores analizaron a necesidade de revalorizar a pedagogía da primeira infancia, destacando así a Herbert Read, que postula que “a arte debe ser a base da educación”. Foi así como, tralas Guerras Mundiais, e gracias ao cambio na sociedade, a educación e a concepción da infancia cambiou de xeito vertixinoso.

A sociedade actual, fixa con moita máis atención e sentido crítico a súa mirada na primeira infancia, dando así valor propio a esta etapa. A Organización das Nacións Unidas para a Educación, a Ciencia e a Cultura establece que a primeira infancia vai dende o nacemento ata os seis ou oito anos. Así mesmo, esta etapa ven subdividida en dúas, unha primeira que vai dos 0-3 anos e unha segunda dos 3-6. As cales teñen un currículo propio establecido no Decreto 330/2009, do 4 de xuño, polo que se establece o mesmo na nosa comunidade autónoma. Segundo o currículo actual (LOE):

“La educación artística involucra lo sensorial, lo intelectual, lo social, lo emocional, lo afectivo y lo estético, desencadenando mecanismos que permiten desenvolver distintas y complejas capacidades con una proyección educativa que influye directamente en la formación integral del alumnado, ya que favorece el desarrollo de la atención, estimula la percepción, la inteligencia y la memoria a corto y largo plazo, potencia la imaginación y la creatividad, y es una vía para desarrollar el sentido del orden, la participación, la cooperación y la comunicación.” (BOE, 2006, p.43070).

A mirada contemporánea cara a infancia, incluíu nos seus plans de estudo a arte e aos/as artistas. O máis importante é “aprender a aprender” e poder recoñecer que non só existe unha solución válida a cada problema, senón que pode haber varias a utilizar. Explotar a creatividade ao máximo, que a variedade que un aporta é importante. Así como, comprender que nos podemos comunicar co medio

mediante outras disciplinas que non sexan as comunmente coñecidas (matemáticas, lingua, etc.) sendo esta a arma máis poderosa para formar cidadáns comprometidos, sensibles e solidarios, sendo así as diferentes obras de arte soportes para entender o mundo actual, e para poder imaxinalo futuro. As obras de arte reflicten moitas das veces a relación do individuo co seu contexto, ofrecendo miradas a través das cales te podes sentir identificado, podendo ser estas críticas. Críticas á sociedade na cal foron creadas e presentar así ante a nosa atención metáforas visuais a través das cales se transmiten certos valores, considerando ao artista un crítico social ou un visionario, ou pode ser unha esaxeración ou unha dulcificación da realidade, ou mesmo mostrar so o que hai sen sequera cuestionalo.

As institucións deben promover unha práctica activo-pedagóxica, responsable e significativa, que contribúa a comprensión da paisaxe cultural e social. Ensinar arte implica ensinar contidos específicos con sensibilidade, emoción e subxectividade, e promovendo o desenvolvemento do pensamento.

Por todo isto, sabemos que a arte enriquece o eido educativo dende a cognición, o emocional e o afectivo. O problema neste punto, é que as institucións tenden a promover currículos que non fomentan as artes, por non ser unha das áreas consideradas como central. En infantil este é máis salvable, sendo máis globalizado, pero a medida que avanzamos, e chegamos a primaria, non se fomenta a arte como debería, sen falar xa de secundaria, fomentando na súa maioría o terreo cognitivo. “Las escuelas(...) son instituciones sociales de modo que reflejan los valores y necesidades de las comunidades a las que sirven.” (Eisner, E., 1972, p. 3).

As escolas deberían coñecer e atender a diversidade presente no grupo e o fomento da liberdade expresiva, a vivenciación e a creatividade artística. Trátase de espertar o desexo de formar parte de proxectos participando con entusiasmo e alegría. Sendo necesaria unha maior involucración por parte da comunidade educativa así como familias, de poñer en alza o terreo da arte e a necesidade de potencialo.

4.2 ARTE COMUNITARIA E ARTE URBANA

Arte comunitaria, é unha precursora da arte urbana que xorde nos anos setenta e describe as prácticas artísticas que implican a colaboración e a participación do público na obra e un intento de alcanzar a mellora social a través da arte, sinalando a importancia do contexto social e a implicación do/a espectador/a. Non é fácil describir este termo, pois existen matices diferentes no seu significado que foi evolucionando ao longo do tempo ao mesmo que o fixo a sociedade e a arte dende os anos 70 ata a actualidade. En palabras de Sally Morgan “se a arte comunitaria é algo, é a manifestación

dunha ideoloxía” (Morgan, 1995). Asociándose así a un tipo de prácticas que buscan unha implicación co contexto social, que perseguen por riba dos logros estéticos un beneficio ou mellora social e sobre todo que favorecen a colaboración e participación das comunidades.

Todos estes artistas que se enmarcan na arte comunitaria ou urbana, renegan das xerarquías sociais, renunciando así ao seu status e cambiando un marco de elitismo cultural por unha vinculación do seu traballo a problemática do contexto social no que se enmarcan situando así a obra en ámbitos máis cotiás. É así como a consideración do contexto comeza a ser algo máis, entendéndose como un espazo humano e social, e non unicamente físico. Exemplos disto poden ser: *happenings*, vídeos, *performance* murais nas rúas, entre outros, o que fan é elaborar obras que buscan o que poderíamos denominar segundo Kester (2004), unha relación máis “dialóxica” co espectador.

Dentro desta arte enmarcamos un dos exemplos máis significativos como orixe da arte comunitaria: os murais nas rúas.

“What came first – the writting on the wall or art?”¹ (Stahl J., 2008, p.: 15). É un tema parecido ao do ovo-galiña, imposible de resolver e que ven de tempo atrás. Xa antigas civilizacións realizaban escritos e debuxos nas súas paredes, de gran importancia comunicativa.

Street Art ou arte urbana, así como explica Johannes Stahl “é un término comparativamente novo para esta anciá cultura: deixar a marca propia nun muro e facelo público” (2008). Outro termo podería ser *graffiti*, derivado da palabra italiana *sgraffire*, *sgraffitio* é unha técnica de decorar fachadas mediante a colocación de xeso e a pintura de patróns na parte máis húmida. Isto crea un mural de longa duración, que aínda podemos observar nalgúns lugares.

Foi Picasso quen intentou redefinir o termo de arte urbana, expoñendo e criticando:

“the bastard art of the ill-famed streets, which ordinaly hardly ever incites our curiosity, so ephemeral that some weather, a coat of paint, can wipe out its traces- it becomes a measures of value. Its law is binding; it turns all those painstakingly established esthetic systems upside down. Beauty is not the object of creation; it is the reward (...) what will remain of contemporary works in the face of such a confrontation” (Como se cita no libro *Street Art*, Stahl, J., p: 7)²

Pero estas obras non existirían se non estivesen marcadas por unha etapa histórica, nelas refléxase a sociedade da época, as percepcións estéticas, as ideas políticas, as percepcións obxectivas do

¹ Que chegou primeiro, o escrito na parede ou a arte?” (Stahl J., 2008, p.: 15)

² “A bastarda arte das malas rúas, que poucas veces atraen a nosa atención, tan efémero como algún clima, unha capa de dor, pode borrar as súas pegadas-sendo un devaluador do valor. A súa lei é vinculante; convirte tódolos sistemas estéticos coidadosamente establecidos ao revés. Beleza non é o obxecto da creación; é a recompensa (...) o que quedará das obras contemporáneas fronte a tal confrontación.” (Traducción da cita do libro *Street Art*, Stahl, J., p: 7).

momento, representan signos nos muros que evidencian tendencias so despois de pertencer á cultura oficial.

Dende os anos 70, como ven se explicou ao comezo, a chamada de atención desta arte aumentou por motivo das melloras e sofisticadas técnicas, a cultura do *graffiti*, que se converteu nunha cultura de masas xuvenil. Incluso, son algúns os museos que mostran nas súas galerías exposicións de *graffitis*, e trataron de limpar a súa mala reputación acuñando termos como post-graffiti.

A arte urbana pois, ten as súas propias redes, sempre foi unha arte moi xuvenil, e forma parte das estruturas manifestas da subcultura xuvenil. As características específicas de cada período (a música, a aparencia, a roupa, o peiteado ou a linguaxe) adoitan contar moito máis sobre a forma de vida, que outras representacións rituais. Sorprende a súa excelente rede interna, a súa aparencia nas rúas serve como plataforma mutua, e o seu alfabeto difícil de descifrar, fainos entender que a escena quere permanecer baixo terra. Despois de todo, a escena artística non é un atributo da sociedade en xeral, gústalle educar aos seus propios círculos.

Un aspecto particularmente interesante a destacar sobre a arte urbana, é que é moi pública, así e todo, esta aparencia é tan relevante como polémica.

Así é todo, a arte urbana vese nunha conxectura de inestabilidade, defendida polos propios artistas urbanos, pero castigada polos detractores, que a condenan como acto ilegal realizado nas rúas sen ningún permiso, “o traballo realizado por estes muralistas e activistas, pioneiros dun concepto democrático da cultura, foi dificilmente recoñecido polo mundo da arte.” (Lipard, L., 1998). E é que por atoparse en terreo público, vese exposto a críticas por parte de moitos colectivos diferentes. Segundo Wikipedia este está definido como:

“El término arte urbano, de la expresión *street art*, hace referencia a toda aquella arte en la calle, frecuentemente ilegal. El arte urbano tanto al *graffiti* como a outras diversas formas de expresión artística urbana (...) y utiliza para describir el trabajo de un conjunto heterogéneo de artistas que desarrollaron un modo de expresión artística en las calles mediante el uso de diversas técnicas (plantillas, pósters, pegatinas, murales, *graffitis*....).” (2017).

En palabras de Alfredo Palacios, podemos dicir que un dos principais obxectivos subxacentes ás prácticas colaborativas, foi nos seus inicios o de mellorar os espazos públicos onde vivía a clase traballadora, promovendo que foran os propios residentes, axentes activos na transformación dese entorno. Esta tendencia xerou unha estela de traballo de arte público activista que tratou de reaccionar as transformacións urbanas e ao seu impacto na cultura e na identidade das comunidades.

O muro é o medio natural de intercambio na calle. Para a arte urbana, o espazo onde se levan a cabo as obras é un factor crucial pois este dáse cara ao ollo público sendo accesible a todos/as. Así

é todo non podemos catalogar como “arte” a totalidade de pinturas feitas en muros, pois deben ter un mínimo de cohesión e sentido, así como beleza para poder considerarse unha obra artística. Ademais disto, é de veraz importancia ter en conta, en canto a este tema “conflictivo”, a propia legalidade. Neste senso compre citar que para realizar unha obra deste calibre é preciso obter un permiso das autoridades, senón consideraríase como ilegal. Débemos pensar que o muro onde se pinta é propiedade de alguén, e non podemos mal tratar nin o espazo nin a propiedade privada, isto é o considerado vandalismo.

Actualmente, si se está a valorar a arte creada con técnicas graffiti, e non tan solo xuvenil, senón que xa son moitos os artistas de renome que se suman a esta arte. Os espazos medraron, fachadas enteiras son decoradas por artistas de renome, muralistas. A perspectiva cambia, xa non miramos mal unha obra de arte “arte urbana” feita nun muro, moi diferente ao que si seguimos vendo mal que son as sinaturas, debuxos sen criterio ou con criterio non entendido que “ensucian as rúas”. Pero xa son moitos, os colectivos e institucións apostan por unha rúa que non cala, incluíndo aquí cantidade de mestres.

4.2.1. Programa de Arte Urbana en Vigo: As medianeiras viguesas

Neste proxecto, trátase a arte urbana especialmente centrada e enmarcada no contexto da cidade de Vigo, na cal se desenvolve un programa de realización de murais nas medianeiras dos edificios ou noutras edificacións. “Máis dunha ducia de artistas converteron en obras de arte prazas, muros e medianeiras da cidade” (Faro de Vigo, 2017).

O que se pretende mediante estas intervencións é darlle un toque de cor á cidade e eliminar os espazos mortos e grises que crean as edificacións urbanas, así como transmitir mensaxes de cambio, de necesidade de natureza e novas xeracións (como é o exemplo da obra de Lula Goce), de plasmar a nosa propia cultura mariñeira (como pode ser o exemplo de Sagüillo nas escaleiras entre Torrecedeira e Pi y Margall), etc. ANEXO I.

Neste caso, a grande obra de construción e elaboración de murais na cidade olívica, englobase dentro da arte urbana legal, sendo esta especialmente promovida e financiada polo concello. Cabe dicir que conta así mesmo de varias rutas guiadas, ao longo da cidade para o coñecemento e explicación das medianeiras e os seus significados. Existe tamén un folleto explicativo onde se engloban todas estas, para poder realizar a excursión ou percorrido por propia conta.

Deste xeito, ademais de ser un exemplo de expresión pública, de reivindicación e de definición da nosa cultura propia, chega a ser un importante aliciente turístico para todos aqueles que se achegan a cidade. É unha forma de propoñer arte accesible a todos.

Cóntase así mesmo con artistas locais para presentar e realizar as súas obras, sendo deste xeito un proxecto que engloba tanto artistas como contexto.

4.3. PROXECTO INTEGRADO

Traballar por Proxectos Integrados de traballo, segundo Domínguez Chillón (2000) vincúlase a unha forma determinada de entender e organizar os procesos de ensinanza-aprendizaxe. Hoxe en día esta práctica educativa fundaméntase nos principios que proceden da teoría construtivista e do enfoque globalizador do coñecemento escolar, entendido como un proceso no que as relacións entre contidos das distintas áreas de coñecemento se fan en función das necesidades que xorden á hora de resolver problemas para comprender e mellorar a realidade.

Algunhas manifestacións de arte comunitaria como é a presente en “Abrindo fiestras nos muros”, poden ser integradas na Escola Infantil para a innovación educativa e como proxecto comunitario, falamos entón dun tipo de arte que nos conecta, no que as relacións humanas son o principal valor de calidade, pois involucran ao colectivo, implicando unha participación creativa que se sirve da arte como facilitadora de procesos para identificarse coa vida, a elaboración e o sentido da afectividade.

Como explica Javier Abad Molina, a arte comunitaria pode ser, desta maneira, motor de transformación social e educativa xa que os modelos cooperativos replantean necesariamente o concepto de lugar, o sentido de pertenza, as estruturas simbólicas que comparte unha comunidade, o concepto de identidade baseado en procesos de vida de suxeitos en continuo tránsito, etc.

“El proyecto comunitario es un conjunto organizado de acciones que codifican las preferencias y deseos prioritarios de toda la comunidad” (Phil Bartle, 2007, Traducido por Mª Lourdes Sada) é dicir, debe reflexar os desexos e necesidades de toda a comunidade. En contextos escolares, e tomando como referente teórico a Javier Abad, entendemos a arte comunitaria en proxectos escolares como transmisión de valores, cultura e afectos.

Como indica este mesmo autor a arte comunitaria na escola infantil é importante para:

- celebrar que estamos aprendendo xuntos na escola,
- crear encontros nun contexto de relacións,
- entender a arte como experiencia significativa,
- ofrecer visibilidade ao proxecto educativo e a cultura escolar,
- crear o sentido de pertenza a un lugar; entre outras moitas.

Deste xeito, e para construír un proxecto comunitario, fixemos previamente unha serie de preguntas, baseadas no deseño de proxectos comunitarios por Phil Bartle, que son:

-Que queremos? Neste primeiro paso definiuse o problema ou meta a conseguir. Neste caso, a comprensión e coñecemento da arte, actividades e un mural no centro escolar. Crear arte, e conseguir o fin social de embelecer o entorno.

-Que temos? Arte nas rúas.

-Como podemos utilizar o que temos para lograr o que queremos? Neste punto xerouse un conxunto de estratexias (determinar un día concreto para cada actividade, unha hora concreta, o lugar e o tipo de agrupamento, etc.), para utilizar os recursos (TIC, muros, etc.), evitar os impedimentos e obter os obxectivos. Neste caso, incorporando a arte urbana no colexio e abríndonos á contorna.

-Que pasará cando o fagamos? Estaremos aportando o noso gran de area, embelecendo a cidade e conseguindo o ben común así como o fin social de embelecer o entorno. Sentirémonos así máis completos e membros da nosa propia comunidade.

Como ben se explicou no punto anterior, estase xa a realizar no contexto da cidade viguesa un proxecto ou programa de medianeiras. A razón que me leva a realizar este proxecto en conxunto co centro escolar, é a pouca vinculación que existe entre o colectivo de escolares de Educación Infantil e Primaria e os propios centros educativos (como principal eixe de comunicación e educación deste gran colectivo), co programa realizado no propio concello no que se enmarca.

Así e todo, o que se busca mediante este, é a creación dun Proxecto Integrado coa comunidade. Búscase a expansión do centro cara ao exterior, así como a colaboración dos artistas e familias. Creando unha conciencia de vinculación co entorno, de participación no medio e coñecemento do mundo que nos rodea.

Os referentes teóricos para a creación do mesmo son Javier Abad, quen aúa na súa investigación os termos educación, arte, xogo e comunidade; e Segni Mossi. Segni Mossi, é un proxecto que xoga coa relación entre a danza (como expresión do espazo e a emerxencia da parte emocional) e o debuxo (como extensión do corpo e a acción e como rastro da esencia das experiencias).

Finalmente, cabe sinalar que para que un proxecto de traballo sexa realmente educativo debe ser motivador, prazenteiro e chamativo para o alumnado, as familias, os artistas, o colectivo de mestres e demais suxeitos que forman parte do mesmo. O interese é común para que contribúa realmente a construción de novos aprendizaxes, plantexando continuamente retos e problemas, despertando así o interese.

4.4. EDUCADOR MEDIADOR

Segundo a RAE (2014) nas súas dúas acepcións entendemos mediación como:

“1. f. Acción y efecto de mediar.

2. f. Der. Actividad desenvuelta por una persona de confianza de quien sostiene intereses contrapuestos, con el fin de evitar o finalizar un litigio.”

Así pois, o rol do/a educador/a mediador neste caso cumpre a función de ser ponte ou nexo de unión entre as diferentes institucións que involucran o proxecto: o centro escolar, o colectivo de artistas e o concello.

O rol de educadora mediadora, foi desenvolto persoalmente por min, Ana Romero a emprendedora do propio proxecto, por ser a persoa que fixo a proposta ao centro educativo: crear un proxecto no que os/as nenos/as de infantil coñeceran as medianeiras de Vigo e procurar a colaboración cun colectivo artístico para transformar as paredes do patio escolar. É dicir: establecer unha rede de colaboración entre a escola, o colectivo de artistas e o concello. Así foi como persoalmente, mediei entre as diferentes institucións. Cos seus pros e as súas dificultades.

En primeiro lugar, buscando os propios colectivos cos que traballar. O primeiro obxectivo foi comentarlle ao centro escolar García Barbón a idea, e si estarían dispostos a participar. Este primeiro paso foi máis doado, pois eu xa tiña contactos coa propia escola por ter realizado as miñas prácticas neste CEIP, deste xeito fixen unha visita como exprofesora de prácticas e estudante de Educación Infantil realizando o TFG, comenteilles a proposta. Non estaban moi postos no tema de Arte Urbana nin nas obras de arte que na propia cidade se están levando a cabo. Así que lles expliquei a miña iniciativa e houbo moi boa recepción, comezando deste xeito xa a creación dun sentimento de comunidade e de apertura do centro a contorna. En canto estes deron o visto bo, comecei a pescuda de artistas.

Os artistas que buscaba eran os asociados ao proxecto de medianeiras viguesas, sobre todo aqueles que xa tiveran feito algunha, aqueles cuxos motivos eran pertinentes para un centro escolar, e sobre todo aqueles que estaban de acordo en traballar con nenos/as. Escribinlle a algúns deles, moitos foron os interesados en facer a obra, pero por diferentes complexidades á hora de realizar e colaborar, xurdía algún problema (económico, de desprazamento por non estar vivindo xa na cidade, por maternidade, por estar metido en proxectos fóra da comunidade galega). Finalmente foi como Proxecto Ewa, unha asociación de artistas xunto con outros traballadores, como avogados (que levan os temas máis burocráticos), traballan nesta sen ánimo de lucro (a excepción do artista que realiza a propia obra), aceptaron con gran ilusión a realización do proxecto coa súa colaboración.

Xa dende o comezo, decátome de que a escola non fixera nada en colaboración cos artistas da zona, que non coñecía o proxecto de medianeiras, que o Concello non pensara na posibilidade de que o proxecto podería ter múltiples conexións co contexto educativo... En definitiva, non é habitual que haxa colaboracións entre diferentes institucións pero sen embargo, cando xurde a iniciativa, a resposta é moi positiva.

Aos poucos días xa realizamos unha reunión telefónica unha das organizadoras da asociación e máis eu, na que pormenorizamos temas máis concretos (cando, como, que), así como me plántea un posible boceto de mural. Así mesmo, estando nun momento de máximo traballo déixano de lado para realizar e poñerse con este, pois están interesados en traballar con colectivos sociais, como escolas.

É neste punto cando, mediadora entre colectivos, debo organizar unha reunión para facer as presentacións, coñecerse e comentar os puntos do proxecto, así como as partes que desenvolverá cada un. Nesta reunión estamos presentes o consello directivo do centro (directora, xefa de estudos, e a titora da aula), da asociación Proxecto Ewa (tres avogados) e máis eu. Neste punto a miña perspectiva cambiou. A miña perspectiva xa non era a mesma, por ter un rol de mediadora entre colectivos, e non estar nin en un nin en outro de cheo, senón no medio entre os dous, estes comían o meu espazo, saltándose deste modo os límites de cada colectivo, e sobrepasando a miña figura como mediadora, tendendo a falar so entre eles, ou dando demasiadas iniciativas sen escoitar previamente as que eu debía propoñer, isto puña en perigo o proxecto. O problema aquí non se trataba so de que sobre pasasen o meu espazo, senón de que non eran capaces de actuar coa figura de educador/a mediador a que non estaban afeitos. En canto a orzamentos o consenso foi así mesmo complicado.

Vendo que a proposta entre os dous colectivos tiña fracturas importantes, como o tema económico, decido propoñer a directora apuntar ao colexio no Proxecto de Medianeiras do Concello de Vigo.

Sen respostas, sobre a elaboración do mural e tendo en conta a lentitude dos temas burocráticos, propoño comezar o traballo co alumnado. Presentei unha proposta e o colexio deu o visto bo. Comézase a idear a poñer datas concretas para a realización do proxecto co propio alumnado, sen o convencemento da realización da obra mural. Así é como mediante un documento, continuando como educadora mediadora presento a parte práctica do proxecto a desenvolver co alumnado ao centro. Dando estes o visto bo, e tras o cambio de horarios para que fose posible de realizar, lévase a cabo.

Nestas datas, sae a aprobación definitiva do concello sobre a concesión de axudas de realización de murais nas medianeiras viguesas, outorgándolle a mesma ao CEIP García Barbón. Así é como me poño en contacto co concello mesmo para organizar datas e informar sobre medidas a tomar en

canto a traballar con nenos/as. Por outro lado vólvese a conexión co colectivo Proxecto Ewa, e entra en escena a artista elixida para a realización da obra.

Este é un breve resumo do que as actividades como educador mediador poden integrar. Os educadores mediadores son un colectivo que organiza, relaciona, e contacta con tódalas partes do proxecto, pero cuxo traballo non queda tan visible aos ollos de quen se observa o resultado final, e mesmo de quen traballa nel. Isto ocorre por dous feitos, o primeiro deles, é por non estar acostumados a intermediarios neste tipo no terreo da educación é por iso polo que cando aparece téndese a non dárselle importancia, ou mesmo a desconfiar e estudar o que este propón, sen un convencemento pleno. Así mesmo, e como dicía con anterioridade, a súa actividade, non é o máis vistoso do proxecto, quedando as veces desprazado da súa propia obra.

En proxectos comunitarios coma este, son necesarios e importantes para conectar o centro coa contorna, este fai de canle para que se poidan levar a cabo relacións bilaterais entre ambos colectivos.

5. A ARTE. PROXETO: ABRINDO FIESTRAS NOS MUROS

5.1. CARACTERÍSTICAS DA PROPOSTA

5.1.1. INTRODUCCIÓN

O centro principal do proxecto son os murais das medianeiras viguesas, o maior exemplo de arte urbana da cidade Vigo e da contorna. Este é o gran detonante de tódalas actividades e propostas que virán a continuación.

Con este proxecto pretendese non só a diversión e o desfrute da arte, senón tamén a reflexión sobre esta, a apertura cara este mundo e unha mirada máis atenta. Non perder a curiosidade de descubrir.

A continuación presentarase o proxecto, de carácter innovador e dinámico, levado a cabo no centro CEIP García Barbón, de Vigo. O traballo está orientado ao contexto educativo de Educación Infantil, en concreto ao segundo ciclo, e levadas a cabo pola aula de 3-4. Así mesmo podería considerarse una proposta multinivel, pois con simples cambios adáptase a toda a franxa de idade do centro, incluso sendo o propio alumnado coa consecución das actividades os que lle porían o seu propio nivel. Ademais cabe dicir, que a actividade de peche e proposta é realizada por todo o centro escolar.

Baseándonos na arte comunitaria, enlazaremos as actividades coa idea de formar unha visión de conxunto, e que un fío condutor sexa o que guíe a nosa posta en marcha, por iso todas estarán entrelazadas entre si, así como co propio mural exterior realizado pola artista Abi Castillo.

A continuación presentase a parte práctica do proxecto. Irán redactadas as sesións e actividades de cada unha, así como o material e os medios necesarios para a súa consecución.

5.1.2. CONTEXTUALIZACIÓN

O presente proxecto lévase a cabo no Colexio CEIP García Barbón de Vigo, como ben dixeran anteriormente. É unha proposta enmarcada na propia cidade, pois co enclave de proxecto comunitario, forman parte desta os elementos da contorna.

Este é desenvolto pola aula de primeiro curso de infantil (curso 3-4). Dita proposta está centrada en Infantil e complementada polo resto de cursos. Sendo así un proxecto a nivel centro.

Así mesmo, cabe dicir que por tratarse dun proxecto comunitario, preténdese abrir as portas do centro, tanto para que este saia das barreiras físicas postas, así como para que outros axentes poidan entrar neste. Unindo o contexto formal e non formal, a escola co contexto, a arte urbana e os artistas locais. Para conseguir a realización verdadeira disto na práctica, previamente localice e púxenme en contacto con diversos artistas e asociacións de artistas. Á vez que continuaba coa creación de ideas e reunións no centro. Así foi como unha das asociacións resultou realmente interesada en levar a realidade o proxecto. Desta forma organizei unha reunión no centro escolar, na que estabamos os directivos da asociación de artistas, o equipo directivo do centro e máis eu. Así foi como se abriu a escola ao exterior, e o exterior entrou no centro.

5.1.3. TEMPORALIZACIÓN

A duración do proxecto é dun curso escolar, neste caso 2016-2017.

En canto as actividades de realización co colectivo do alumnado, lévase a cabo nos meses de abril, maio e xuño do ano 2017. Unha condición que se require é que para parte das actividades (sesións 3, 4 e 5, explicadas a continuación) as condicións meteorolóxicas sexan favorables.

5.1.4. OBXECTIVOS

Dividimos os obxectivos en dous bloques, o obxectivo xeral e os específicos.

O **obxectivo xeral** é entender que é a arte e promover mentalidades capaces de expresar e comunicarse reciprocamente co medio a través da mesma, e neste proxecto sumarse ao obxectivo xeral Proxecto Medianeras.

Sendo os obxectivos específicos:

- Fomentar a propia motivación intrínseca do alumnado no tema.
- Xogar co espazo tempo.
- Participar de forma cooperativa nas actividades, tanto individuais coma grupais.
- Entender a Arte Urbana.
- Relacionar arte e sentidos.
- Vinculación formal e informal ao proxecto medianeras.

A arte non é unha das ramas máis traballadas nos centros escolares, e por conseguinte, na que nos centramos no proxecto, Arte Urbana , inda o é menos. Pola contra, é o máis cercano ao colectivo, pois está inmerso no contexto no que nos atopamos, estando presente en tódolos ámbitos da vida cotiá.

É por iso, que buscamos sentar as bases dunha mentalidade máis sensible a sorpresa e a pescuda dos porqués. Ter unha visión e saber e querer descubrir os secretos agochados, así como poder expresar por un mesmo a través da arte.

5.1.5. CONTIDOS

Arte Urbana.

Medianeiras.

Proxecto comunitario.

Expresión artística.

5.1.6. VINCULACIÓN CO CURRÍCULO

A elaboración deste proxecto está baseado no Decreto 330/2009, do 4 de xuño no que se establece o Currículo de Educación Infantil da Comunidade Autónoma de Galicia. En primeiro lugar, indícase que "o desenvolvemento e a aprendizaxe son procesos dinámicos consecuencia da interacción co entorno" (Xunta de Galicia, 2009, p. 10773), un dos pilares e fundamento básico da proxecto pedagóxico a presentar.

Diferéncianse no Currículo de Educación Infantil tres áreas de coñecemento. En primeiro lugar destacamos Área de coñecemento de si mesmo e autonomía persoal:

"Bloque 3. A actividade cotiá. Neste bloque abórdanse os contidos relacionados co establecemento de relación persoais positivas baseadas no respecto as persoas e as normas e valores socialmente compartidos. Espérase potenciar a capacidade de establecer relación de confianza, afecto, colaboración, comprensión, e pertenza, baseadas no respecto as persoas e en normas de valores da súa sociedade. Así, a partir de situación e actividades variadas con outros/as nenos/as, cada pequeno/a irá construíndo o coñecemento propio, poderá ir controlando as condutas agresivas e aprenderá a xestionar desexos, sentimentos, emocións." (Xunta de Galicia, 2009, p. 10773).

Pasamos á Área de coñecemento do contorno, destacamos o Bloque 3: Cultura e vida en sociedade, no que destacamos "o coñecemento dos diversos servizos comunitarios relacionados co ocio, a cultura, a sanidade... e o respecto e a valoración das distintas funcións de cada persoa na sociedade." (Xunta de Galicia, 2009, p.10773).

Por último destacamos a Área III: Linguaxes: comunicación e representación, na que se expón que "A comunicación nas súas diversas manifestacións implica a capacidade de producir, recibir e interpretar mensaxes. Ao fomentar a aprendizaxe das diversas formas de comunicación e expresión, a nenos/as a oportunidade de manifestar os seus sentimentos, emocións e ideas con maior elaboración e riqueza de matices." Así mesmo explica que "As linguaxes contribúen tamén ao desenvolvemento dunha competencia artística que vai acompañada do espertar dunha conciencia crítica neste mundo cambiante e que se pon en xogo ao compartir coas demais persoas as experiencias estéticas." (Xunta de Galicia, 2009, p.10773). Esta área é a encargada de relacionar as outras dúas, Coñecemento de si mesmo e autonomía persoal e Coñecemento do contorno.

Cabe dicir que "A través da linguaxe os/as nenos/as desenvolven a súa imaxinación e creatividade, aprenden, constrúen a súa identidade persoal, mostran as súas emocións, o seu coñecemento do mundo e a súa percepción da realidade." (Xunta de Galicia, 2009, p.10773).

Centrámonos, no Bloque 2: Linguaxe artístico: plástico-musical-corporal.

5.1.7. METODOLOXÍA

Á hora de pór en marcha o proxecto, téñense en contas distintas consideracións metodolóxicas que emanan da concepción constructivista das aprendizaxes que así como establece a LOE 2/2006 de Educación Infantil como o RD1630/2006 e o D122/2007, deben rexer o proceso de ensinanza aprendizaxe.

A través do traballo por proxectos estamos incentivando a investigación, a indagación, a experimentación e o xogo, e polo tanto a creación das aprendizaxes de forma activa. Isto conséguese deixando aos alumnos investigar pola súa propia conta, guiándose a través dos seus intereses e motivacións.

De forma inconsciente, descubrirán o que vaia xurdindo ao seu paso por si mesmos tras aplicar os seus propios coñecementos previos sobre o tema, e utilizando o seu propio enxeño para resolver retos e problemas. Desta forma dáse o principio metodolóxico de aprender a aprender e tomar conciencia de un mesmo, incluído nas competencias básicas ou clave.

Así mesmo, contribúese á motivación continua durante o proxecto, mediante a investigación de novos materiais ou técnicas útiles e atraentes, así como concepcións da arte e obras que están ao seu alcance de maneira cotiá. Desta forma, estas supoñen unha gran fonte de estimulación e interese para os/as nenos/as.

Considerase o proxecto, transversal aos contidos de Educación Infantil, pois trabállanse todos de maneira continuada e conxunta ao longo das actividades, dende o control da psicomotricidade fina, pasando pola relación coa comunidade e os propios compañeiros, así como o eixe central do proxecto, A arte Urbana.

Débese aclarar que neste caso, eu como mediadora e a titora (Iria del Campo García) fomos as que guiamos o proceso de aprendizaxe, fomentando desta forma o traballo conxunto, incidindo na integración e sociabilidade, para que se propicie unha aprendizaxe de forma grupal, colaborativa e cooperativa, aprendendo mutuamente uns de outros. Desenvolvendo a súa autonomía e adquirindo os procesos de comunicación. A súa vez, está a cargo da avaliación, que se levará a cabo a través da observación continua e directa, así como a autoavaliación por parte tanto de alumnado coma do resto de participantes (como é o profesorado, entre outros) e a metaavaliación. Falando da propia avaliación esta levarase a cabo mediante figuras analóxicas (como nalgún caso serán diferentes cadros), sendo presentados ao conxunto de participantes e elixindo cada un destes o que cre que lle corresponde, tendo desta maneira que explicar o porqué desta elección por semellenza, no caso dos máis pequenos estes serán axudados a dita explicación mediante preguntas directas sobre o tema.

Desta forma, a continuación propóñense unha serie de actividades a desenvolver seguindo esta metodoloxía e pretendendo cumprir tódolos obxectivos propostos.

5.2. DESENVOLVEMENTO DO PROXECTO

A continuación preséntanse as actividades do proxecto, estas conforman o vehículo ou camiño para chegar ao fin ou obxectivo que nos propoñemos, tanto abrir o centro ao exterior e facer comprender que a arte tamén está nas rúas, así como a colaboración con outros colectivos para a realización dun mural no propio centro escolar, no que os nenos sexan os protagonistas.

SESIÓN 1- Sesión introdutoria: VISIONADO DOS MURAIIS/ Excursión virtual, outro modo de observar.

Obxectivos

- Promover a capacidade de analizar as obras artísticas do noso contexto.
- Espertar a sensibilidade estética.
- Coñecer que é a arte urbana.
- Desfrutar a arte mural.

Contidos

Arte Urbana

Mural

Linguaxe audiovisual e artística

Temporalización

A duración desta actividade será de 40/45 minutos aproximadamente. Desenvolvéndose na propia aula.

Material

Proxector, corto (para realizala: gopro, pen drive, ordenador), fotografías a tamaño medio dos murais e sete lupas.

Desenvolvemento

Inicio da sesión introdutoria coa miña chegada, explicándolles que teño un proxecto para eles, que lles traio unha sorpresa e que imos ver un corto. Comentarémoslles tamén o cambio de ritmo e velocidade das actividades, pois a apertura da sesión será a maior velocidade e a medida que profundaremos, baixarémo-lo ritmo. Isto expresarémo-lo de tal forma que dramatizaremos con diferentes medios (medios de transporte, como o coche, indo a pé, coa axuda dunha lupa). Desta forma aprenderemos como para decatarse das cousas e fixarse nelas non podemos ir a correr, debemos pararnos e fixar a nosa atención.

Comezarémo-lo Proxecto co visionado dos Murais realizados nas medianeiras. Este corto será un percorrido en coche polos diferentes murais de Vigo e a cámara rápida. Nel poderemos sacar unha visión de conxunto das obras de arte urbanas da nosa cidade e o interese do alumnado. Dito corto é de elaboración propia, gravando persoalmente as medianeiras da cidade nun percorrido en coche, no que os traxectos están a cámara rápida e o momento no que aparecen as distintas medianeiras baixa a velocidade, podendo así observalas a velocidade máis lenta. Así mesmo, este vai acompañado de música de fondo, tres cancións especialmente escollidas: a primeira delas *City Of Stars* (Ryan Gosling, Emma Stone) da banda sonora La La Land, pola súa musicalidade e ritmo máis tranquilo co que dar comezo; a segunda delas *Another Brick in the Wall*, un clásico de Pink Floyd, por ser unha crítica a educación incentivando coa mesma canción un cambio requerido, e visualizalo así mesmo mediante un muro; e por último *Terra de Dakidaria*, por ser unha banda autóctona e plasmar coas súas letras a esencia da zona. Coa finalidade de achegar o exterior ao interior, para suscitar o interese dos alumnos, quenes terán o papel de recoñecer o contexto do vídeo.(5 min.).

ANEXO II.

A continuación faremos unha posta en común das ideas, unha asemblea. Nesta deixaremos que sexan os propios nenos os que comenten o que viron, se saben onde foi gravada este corto, se recoñecen algunha das zonas e medianeiras. Onde está e cando o ven. Así como o que lles suscita este. No caso de ter observado e localizado algunha das medianeiras e o mural debuxado nela, que nos comenten máis sobre ela: se viron como se facía, se coñeceron ao artista, se a ven desde a casa, como era antes, etc. (10 min.).

Volveremos a centrar a atención na pantalla, onde volveremos ver os murais, pero con máis detemento, mentres as comentamos.

Nesta seguinte actividade, dividiremos ao alumnado en pequenos grupo, e daremoslle unha lupa por grupos.

A aula converterase nun escenario de arte agochada, e os nenos serán os que, investigando e observando detidamente atopen as imaxes dos murais pola clase. Poden parar e observalas máis detidamente incluso coa axuda das lupas, converténdose aí a aula nunha exposición de arte-imaxes dos murais en diferentes tamaños.

(10-15 min.)

O peche da actividade será en asamblea obervando de novo no proxector, amosando outros exemplos de arte urbana do mundo, como podería ser o muro de Berlín ou Belfast.

(5-10 min)

Conclusión

Tras ter realizada esta sesión na práctica, conclúo que tivo un resultado excelente. Sorprendéndome do entusiasmo co que recibiron a proposta os/as nenos/as promovida pola motivación inicial do corto, no que descubriron por si sos a localización e os planos enfocados no vídeo. Sentíndose deste modo membros da comunidade.

A segunda parte tivo os seus inconvintes, promovidos pola falta de material. O centro imprimiría as imaxes dos murais nas medianeiras para a exposición. Pero esa mesma mañá entereime de que non o tiña feito, pois se lles estragara a impresora. Gracias a que por si a caso eu levaba varias a tamaño A3, e a certos cambios improvisados que se fixeron sobre a marcha, a actividade púidose realizar. As variantes non alteraron moito o resultado final.

O tempo estimado resultou ser idóneo e adaptado a sesión na práctica.

Avaliación

A avaliación desta actividade é por medio da observación directa do interese suscitado mediante o vídeo, e a relación das escenas deste co entorno próximo dos nenos. Así mesmo a consecución da observación pormenorizada e a relación cos iguais. A través de preguntas indirectas avalíouse o interese así como a propia comprensión do que estaba a ser o proxecto. Por último cabe dicir que como se expuxo ao comezo, realizase unha autoavaliación ao final de cada sesión, deixando para esta reservada uns minutos, neste caso e a miña propia autoavaliación fágoa nese mesmo momento e repito cunha metaavaliación pasado un momento, para así reflexionar.

SESIÓN 2- PAPEL CONTINUO/ Como expresarme mediante a arte

Obxectivos

- Fomentar a creatividade e a expresión.
- Participar de forma cooperativa nas actividades, tanto individuais coma grupais.
- Colaborar co medio.

-Adquirir a capacidade de expresarse mediante a arte.

Contidos:

Expresión artística.

Proxecto comunitario.

Temporalización

A duración total desta actividade será duns 60 minutos. Desenvólvese na propia aula.

Material

Papel continuo, rotuladores, ceras de cores (duras e brandas), témpera.

O material elixido é debido a que o que se busca é a expresión mediante a arte, e non a especulación ou proba de novo material máis novidoso.

Desenvolvemento

Esta actividade comezará co recordo da sesión anterior, das propias medianeiras e os murais que nelas hai, co motivo de suscitar neles as ganas de ser quen de facelo coas súas propias mans.

Exporase un papel continuo branco nunha superficie lisa, sobre o chan, nun lugar que nos posibilite o libre movemento tanto ao redor deste, como para apoiar o material necesario para a actividade (patio exterior, nun momento de calma no que non haxa máis alumnos). Guiados pola música, os nenos serán , esta vez, os que creen a súa propia representación sobre o gran papel. Para este grupo en concreto era a primeira vez que se faría unha actividade deste tipo, sendo así un factor sorpresa tamén.(10 min.)

Iremos poñendo música con diferentes ritmos para evocar diversas sensacións. Na actividade os nenos debuxaran como se senten, de maneira libre, pero seremos nos os que guiemos mediante o diálogo a expresión. Desta forma, será medio guiada, pois iremos debuxando por momentos diferentes sensacións:

- primeiro pedirémoslles que plasmen un desexo que queiran que se cumpra,
- unha paisaxe bonita,
- un obxecto, persoa, ou ser vivo que sexa importante para eles.

Neste momento deixaremos unha pausa, para que se afasten e poidan ver o mural con perspectiva. Ollar como vai quedando e facer preguntas concretas e que susciten respostas como: que engadirían? Como lles gustaría máis? Que cores ten? Cales máis lle meterían? Se opinan mesmo que os compañeiros, entre outras; axudar a intervir e a crear formas de diálogo sobre a obra. A utilización de preguntas concretas é necesaria debido a que o seu pensamento é de por si globalizado, desta forma tentaremos fixar un pouco máis a atención. Neste punto ademais, inculcase o valor do creado polos outros, a obra é de cada quen, hai que respectar. (2 min).

Por último aproximarase a súa propia creación, á zona que queiran retocar, libremente, e farano (5 min.).

Como peche da actividade, faremos unha asemblea coloquio, na que exporemos como nos sentimos cando pintamos o mural, a súa vez con preguntas informais como: porque? Cal é a túa cor preferida? Por que a usaches? (introducindo aquí as competencias curriculares, como pode ser a matemática) Antes/durante/despois de pintar como estabades? (conciencia da quietude, da calma, axudando así a vivenciar os diferentes estados de ánimo). Comentamos así o resultado final e mesmo podemos preguntar a persoas alleas á aula e a actividade mesma que lles parece. Ademais e libremente, os alumnos que así o desexen poderán comentar e explicar algún dos trazos realizados (10-15 min.).

Conclusión

O inicio da actividade responderon con gran motivación, que lles creara a sesión anterior. Así a asemblea transcorreu de modo moi participativo e enriquecedor, todos viran estas espectaculares medianeiras cos seus murais polas rúas, incluso foran buscalas cos seus familiares.

En canto viron o papel continuo, no que eles poderían crear, tomárono con máis importancia, pois era moi grande, e debían pensar ben o que farían e como. Pois era unha gran superficie a compartir, e non un para cada un de xeito individualizado senón que debía chegar a acordos e traballar de forma conxunta, falando e tendo en conta os puntos de vista dos compañeiros/as. Así, xurdiu algún conflito, cando algúns sobre pasaban as barreiras do espazo considerado de outros, sendo nestes

momentos nos que se retomaba a explicación inicial e se procuraba incitara a boa comunicación e a resolución autónoma de conflitos.

O que finalmente se debuxou foi: en primeiro lugar debuxo libre, a continuación una persoa ou animal especial, e por último e como todo bo artista, a súa firma. Cabe dicir, que por ser unha actividade a desenvolver por primeira vez nesta aula e con este grupo, o espazo quedóusenos un pouco pequeno, pois para debuxar e crear sen ataduras tería sido mellor ter máis espazo vital cada un dos participantes.

Unha vez rematadas, colocáronse no corcho da aula, para que se algún dos/as nenos/as quería modificar algo, fose libre de facelo. O momento de asemblea coloquio para falar sobre as obras creadas foi moi escaso, e por ter unha clase de especialidade a continuación non se puido ampliar, é necesario recordar para próximas sesións que se debe reservar un tempo para este momento de reflexións, outorgándolle a importancia que se merece. A semana seguinte, e entendendo que a obra estaba finalizada, pasaron a colocarse polo corredor do centro escolar.

Neste caso o tempo da actividade quedou escaso, e precisaríase de máis.

Avaliación

Observación como método principal do análise, especialmente do comportamento e actitude dos nenos. A través da implicación na actividade, e da propia creación, que nos aporta moita información. Foi moi importante neste punto a actitude do alumnado cara os/as propios compañeiros/as, pois era un espazo xusto, no que poderían xurdir moitos conflitos, así é todo e tendo en conta a avaliación da titora así mesmo, cabe dicir que se participou nos momentos xustos e específicos, deixándolles o resto para crear.

SESIÓN 3- CONTACTO CO MEDIO: EXCURSIÓN/ Na rúa tamén aprendo

Obxectivos

- Apertura e toma de contacto co medio.
- Coñecer o contexto.
- Desenvolver a sensibilidade cara a arte.
- Integrar o coñecemento de artistas e técnicas artísticas.
- Aplicar os coñecementos e experiencias que aporta a arte para observar e analizar o entorno que nos rodea.
- Observar as diferentes obras artísticas do noso arredor.

- Fomentar unha actitude crítica cara ao medio que nos rodea.

Contidos

Apertura ao medio

Temporalización

A duración é de unha hora, contando o camiño, o tempo de observación unha vez alí, o regreso, e a posta en común do que opinamos sobre ela.

Realizarase fóra do centro escolar, na cidade de Vigo, no contorno máis próximo a este. Exactamente un percorrido ao longo da rúa Serafín Avendaño.

Non se puido debido a causas organizativas do centro.

Material

Caderno de bitágora, lápis. En lugares concretos do percorrido dar folios, para que cada quen se poida expresar, debuxando o que lle gustaría que estivese en no lugar concreto onde se atopa (por exemplo, nun determinado muro, no chan, mesmo nun poste) para iso a persoa adulta acompañante tomará unha fotografía do lugar.

Desenvolvemento

Desenvolverase no entorno do centro, para observar algunha das medianeiras presentes na cidade, e sobre todo no entorno próximo do centro. O camiño será á medianeira que se atopa na rúa Serafín Avedaño, facendo esquina coa rúa Arenal *Un coloso de entrada al Océano Atlántico*, do pintor Darío Álvares Basso (ANEXO III), dende a cal pódese observar ao lonxe, o mural realizado por Elisa González, *Un espello que reflexa a mirada ascendente do espectador*, de Vía Norte (ANEXO IV).

Na propia excursión fixarémonos así mesmo noutros espazos sen decorar, para suscitar a reflexión do que nos evoca cada un deles.

Tamén levaremos un caderno bitágora para ir tomando nota e debuxando o que ven, aspectos concretos que lles chamen a atención así como o que lle gustaría ver, este último punto considerase de vital importancia para avanzar no pensamento. Este lévano o profesorado e nas paradas se lle entrega para que debuxen (40 min.).

Así mesmo, para rematar debuxo libre no que nos representen o que eles prefiran (as emocións suscitadas, un novo mural, a réplica dalgunha observada, etc.) deixando así espazo para poder expresarse (5 min.).

A finalización da actividade sería a modo de asemblea na aula escolar, comentando o observado e amosando aos demais as propias creacións nos cadernos. Buscamos neste último punto expresar o que pensamos, sentimos, queremos, desexamos coa súa/nosa creación (10 min.).

Conclusión

Varios hándicaps provocaron que esta actividade non se levara a cabo. En primeiro lugar, por ser nenos de tres e catro anos, deben andar coas mans libres, sen gardar nada nelas, así que tiveron que pensar novas ideas para poder recadar a información obtida: anacos de papel que se entregarían ao chegar ao mural a cada un deles para que puidesen plasmar o observado, así como a idea de que a persoa mestra lle entregase folios no momento da parada, entre outros.

As principais dificultades foron debidas a causas organizativas do centro pola falta de apoios. O día anterior a realización desta, fun avisada de que non se atopaban mestres/as dispoñibles para acompañar na excursión ao exterior. Por este motivo tivo que ser suspendida.

Avaliación

Nesta actividade, mediante a observación, inculcaremos o valor do respecto ante as cousas, persoas, o medio urbano, educación vial,.. a capacidade de atención nas pequenas cousas, e a atención e sensibilización que mostran cara a arte, así como a capacidade para reflexar o observado. Por outra banda e facendo unha avaliación do profesorado, este conta cun escaso eixe de manobra, non sendo capaces de conseguir persoal docente para realizar a saída e sobre todo, non avisar ata o día antes. Cuestións organizativas sencillas, que non deixan levar a cabo unha oportunidade de apertura do centro.

SESIÓN 4- INVESTIGACIÓN CON NOVOS MATERIAIS/ Experimento

Obxectivos

- Iniciar ao neno na manipulación de diversos materiais e técnicas artísticas.
- Manipular diferentes materiais.
- Saber colaborar co medio.
- Adquirir seguridade cara a realización individual.
- Impulsar a creativa.
- Uso de material natural como recurso didáctico.

Contidos

Materiais diversos

Creación con diversos materiais

Temporalización

A duración desta actividade será de cincuenta minutos, e precisárase que as condicións meteorolóxicas sexan favorables.

Material

Altosfalantes, folios A4 e A5, confeti, posits, cartolinas negras(coa técnica de pintura sobre negro), lixas, pedras, cunchas, ladrillos, lousa, xiz, botes de colonia, cepillos de dentes, témperas.

Desenvolvemento

Coa última actividade preténdese coñecer e experimentar o uso de diversos materias para as artes plásticas e pescudar como materias cotiás poden converterse en ferramentas para a creación. Así mesmo, non só as propias ferramentas, senón os usos co que as empregamos.

Para iso crearemos un ambiente motivador, para facer que os nenos teñan ganas de aprender e investigar, así como coñecer cousas novas. Esta actividade, ten como función non deixar de sorprendernos e buscar novos medios.

Comezaremos no patio da escola, tombados no chan e ollando cara ao ceo. Falando sobre o que vemos, e escoitando os sons que se producen no medio. Relaxándonos e observando máis aló do que acontecemos a facer, parándonos a observar a vida que nos rodea, a coñecer o noso ambiente (10 min.). ANEXO V.

No momento de máxima relaxación, aparecerá para sorprendernos unha maleta cunha nota que di: “Ábreme”. ANEXO VI. Será unha maleta especial enviada confidencialmente para artistas apaixonados do convenio de artistas, que conterá diversos utensilios e materiais que poderán probar. En pequeno grupo iremos presentando os distintos materiais e os seus posibles usos así como

experimentando as técnicas que se poden levar a cabo (pintar en folios sobre diferentes terreos para descubrir texturas, crear historias e debuxos con posits, pintar en diferentes materiais,

imitar a pintura spray con pulverizadores, entre outras). (30-40 min.).

Por último, e tras pararnos uns intres a observar todo o creado, debemos recollelo todo, pois a maleta máxica debe seguir viaxando. Por ter participado como membros do convenio de arte, recibirán un diploma para así acreditálo.

Como peche, danse dúas posibilidades: quedámonos coas obras de arte realizadas así como están, ou pegalas sobre un papel continuo para mostrar de forma máis visual as diferentes técnicas. Remate dunha forma ou doutra, deixaremos un tempo para que os alumnos que así o desexen nos conten como se sentiron e verbalicen o traballo creado (5-7 min.). ANEXO VII.

Conclusión

A actividade no seu conxunto foi moi amena e motivadora. Pero na súa práctica xurdiron imprevistos inesperados.

En primeiro lugar a titora da aula, coa que se desenvolveron tódalas actividades desta vez non nos puido acompañar. Estivo presente unha mestra de apoio de E. Infantil.

A actividade comezou no patio da escola como se tiña previsto, pero en lugar de atoparnos cun ambiente relaxado e tranquilo, nun dos edificios circundantes estaban a realizar unha limpeza na fachada, así que en lugar de escoitar á natureza, o son ambiental foi máis ben de materiais eléctricos, tendo que facer un maior empeño na propia actividade de relaxación, e como non se estaban a acadar os resultados buscados, esta rematouse antes de tempo, pois polas circunstancias era imposible.

Unha vez chegaba o punto de saída da relaxación e volta a situación real, foi presentada a maleta e o material, para realizar a continuación toda a actividade, a cal resultou tan frutífera, que o tempo se fixo escaso. Por ser unha actividade tan innovadora e atractiva, decidimos ampliar unha sesión máis, xa que a mestra de apoio estaría tamén na aula de proxecto.

En canto rematou a sesión, e seguindo as pautas que marcaba a Maleta Artística, todos recolleron o material deixando o patio totalmente limpo, así mesmo levaron as obras realizadas para a aula, e a propia maleta. Posteriormente colocamos as obras realizadas polos corredores do centro, acompañadas dunha lenda explicativa (na que se describía a explicación da ora realizada, as técnicas empregadas, e os referentes teóricos).

Avaliación

Nesta actividade avaliáronse as capacidades de creación, o goce dos/as nenos/as, as intervencións e as observacións dos máis pequenos.

SESIÓN 5- REALIZACIÓN DO MURAL/ A grande obra

Obxectivos

- Levar a cabo a realización dun mural nunha medianeira do centro escolar, en colaboración alumnado e artistas.
- Ser consciente das proporcións.
- Colaborar nun proxecto comunitario: realizar un mural.

Contidos

Arte Urbana

Medianeira e Mural

Temporalización

Esta actividade terá unha duración de unha semana, concretamente a do cinco de xuño. Realizarase no patio do centro escolar, na totalidade do muro frontal.

Nesta intervención participará a totalidade do centro, o alumnado de todo o centro escolar, o profesorado de cada un dos cursos, así como a xefatura de estudos, os artistas consagrados e as familias.

Material

Muro, pinturas, pinceis, brochas e andamiaxe.

Desenvolvemento

A actividade comeza coa creación dos bocetos por parte da artista. A proposta foron dous bocetos diferentes que se darán a escoller por tódalas aulas do centro, facendo así unha votación individualizada cada un dos membros da comunidade. Neste primeiro punto o que se pretende e fomentar o propio pensamento, e a confrontación das ideas cos demais, así como chegar solucións dos problemas en comunidade. ANEXO VIII

En canto a opción elixida, esta será a plasmada na medianeira exterior do colexio, situada no patio escolar e sendo a máis grande deste (tanto en altura, catro metros, e en lonxitude, trece metros). Sendo visible dende o exterior do centro, para así acadar o fin primordial embelecer a cidade creado polo programa de medianeiras viguesas. Esta podería ser a tomada como punto final do meu proxecto. O culmine. Pero como arte urbana, esta nunca deixa de crecer e cambiar. ANEXO IX.

Conclusión

A actividade máis complicada para levar a cabo, por ter que conseguir permisos, así como orzamentos, materiais, artista, tempo, etc. Pero logrouse realizar. Esta foi unha das mellores noticias a recibir ao longo de todo o proceso de creación.

En canto a temporalización, cabe dicir, que o concello me deu total liberdade para elixir datas, así que tendo en conta a problemática do CEIP no mes de maio (polas avaliacións), decidín propoñer a semana do cinco de xuño. Estes aceptárona. Xurdiron imprevistos de organización coa artista xa que non podía realizalo ata a última semana de xuño. Así mesmo, pola súa conta creou os seus bocetos sen considerar o proxecto comunitario creado, e só deixando participar aos membros na votación de cal preferirían. Aínda así, este mural converteuse en comunitario, en resultado dunha obra feita por todos, no momento no que os trazos básicos do debuxo estaban realizados. A partir deste momento e ao longo de tres días, baixa o alumnado do centro por grupos aula, os cales así mesmos divídense, para conseguir unha atención máis pormenorizada, tanto polos artistas, colaboradores, como cara ao propio mural.

A forma de traballo utilizada en tódalas sesións é a de non obrigar a ninguén que non queira a participar, aínda así, so tres nenos de todo o centro non quixeron pintar, isto indícanos índices moi altos de participación e por conseguinte de motivación e entusiasmo. De igual maneira, moitos eran os nenos que comentaban que querían pintar máis, outros daban ideas de novas figuras que introducir no mural, deste xeito que creei un “buzón de suxerencias” no que se apuntou todo o desexado polos/as rapaces/as, quen sabe se se dará unha futura intervención.

Durante este tempo de creación foron varios os medios de comunicación que viñeron entrevistar e dar coñecemento público do que estaba a acontecer no CEIP (Faro de Vigo, V televisión, entre outros), realizando gravacións do propio mural e a colaboración, e entrevistando a membros do alumnado, artistas, mestres, e a min baixo amiña posición de educadora mediadora e artífice do proxecto.

Ao mesmo tempo e para facer isto posible e seguro, contactei co concello e para conseguir unhas condicións favorables para a participación do alumnado, este non se subirá a ningún andamio,

traballando só na parte baixa. Cabe dicir tamén que a meteoroloxía acompañou favorablemente ao longo de todo o proceso con días soleados e de calor, que facían que a pintura secase rapidamente.

Avaliación

Nesta actividade, valoráranse as capacidades adquiridas ao longo de todo o proceso, así como a evolución persoal de cada un dos alumnos, de forma global, continua e formativa.

Así mesmo, ao remate da obra, considerárase o espírito crítico cara a mesma, e a expresión das emocións que suscita, abrindo portas para novas creacións.

6. CONCLUSIÓN

Para concluír cabe dicir que a arte debe terse en conta en tódolos ámbitos especialmente na educación formal, e non deixalo de lado, pois é unha forma máis de comunicación. Centrándonos máis na arte urbana, cabe dicir que é unha forma de arte, que non por estar nas rúas debe desprestixiarse, pois é unha forma totalmente voluntaria o realízala nestes espazos, para así poder chegar a toda a colectividade e eliminar as xerarquías e as diferenzas. É unha arte dispoñible e accesible a todos. Así mesmo, esta non só busca a beleza, senón que o seu cometido é a difusión de mensaxes, é un arte reivindicativa.

A maioría das veces, estes murais son realizados por un colectivo, coas mesmas necesidades. É por iso que se deben crear os proxectos comunitarios, nos que todos os membros teñen cabida, non hai superiores e todos participan por igual, dando e propoñendo novas ideas, creando un sentimento de pertenza a un grupo e a un espazo. Así foi como xurdiu a idea de materializar o proxecto sobre a arte urbana nun centro escolar. Penso que non faltaron as ganas e a motivación por parte de tódolos integrantes, incluíndo neste colectivo a profesorado, equipo directivo de centro, alumnado, artistas, e educadora mediadora (eu persoalmente).

Xurdiron ao longo do mesmo problemas:

A pescuda dun artista para colaborar, non foi nada doado, unha longa traxectoria de comunicados cos mesmos fun recolectando. Os orzamentos; falamos dun centro público, que se abastece dos presupostos públicos é por iso que debe dispoñer dalgún tipo de axuda para levar a cabo unha obra de tal calibre. Co tema dos orzamentos, o colectivo de artistas que colabora na obra, non estaba a favor de contactar co concello de Vigo para a subvención, co cal houbo momentos de incerteza e preocupación, pois non se sabía de onde íamos conseguir a financiación. Finalmente, conseguín que o centro se apuntase ao programa de medianeiras creado polo concello de Vigo, sen ter en conta os comentarios sen fundamentar da asociación de artistas.

A organización temporal para a realización das actividades prácticas do proxecto co alumnado, por un lado, tendo en conta que teñen un horario totalmente regulado; e por outro lado, a miña dificultade de desprazamento estudando en Santiago e realizando o Proxecto en Vigo, por ser en horario de curso universitario polo Plan Bolonia tampouco podo faltar as clases, así que tiven que compaxinar e ir luns e venres ao centro escolar. Así mesmo, e tras esta dificultade, tamén debemos pensar que son nenos de tres/catro anos, coas que as actividades non poden ter un tempo excesivo, polo que é mellor realizar o proxecto en tantas sesións diferentes, adicando mais tempo a cada unha das sesións concretas.

Na miña labor como mediadora, non sempre se tiña en conta ata o punto que me gustaría, tanto por ser aínda estudante como por ter un rol de mediador, ao que aínda non están de todo afeitos. Tamén cabe dicir neste punto, que moitos dos mestres, a hora da actividade final e cando lles tocaba colaborar pintando no mural, da única persoa da que se interesaban era da/o propio artista, sen ter en conta o de mediador, que neste caso foi o artífice de toda a obra levada a cabo, non só o mural (obra culmen coa que finaliza o proceso), senón das sesións anteriores e sobre todo na posta en marcha e contacto cos diferentes colectivos. Moitas das veces o máis visible visualmente é o que capta a totalidade da atención, sen prestala ao resto de colectivos alí presentes. A labor do mediador, pode resumirse nunha cantidade grande de traballo, responsabilidade e moita organización, pero pouco prestixio. Tras toda esta labor feita, o recoñecemento que se obtén é escaso. De todas maneiras, cabe destacar que todo isto realízase para os/as nenos/as, para proporcionar situacións de aprendizaxe novidosas que nos fan crecer como profesionais.

Estes problemas, o único que conseguiron foi incentivar a motivación para seguir adiante co proxecto, cada vez que un obstáculo era superado, unha nova e mellor oportunidade viña detrás. Foi por iso polo que pese a algúns momentos de agobio, mereceu a pena continuar cara adiante, e poder ver agora o gran resultado obtido. Cabe dicir tamén que traballar con alumnado de infantil e primaria é moi reconfortante, destacan as súas ganas e motivación por descubrir e probar cousas novas, a súa gran curiosidade e capacidade de sorprenderse. Consegua retroalimentación ou feedback continuo en cada nova sesión, sempre tiñan novas cousas que contarme acerca do tema a tratar (e de moitos outros), conseguimos ata mobilizar familias enteiras para ir ver as medianeiras da cidade, para percorrer durante horas edificios buscando murais cos que sorprenderse.

Foi unha experiencia moi especial, chea de aprendizaxes e ganas por continuar.

7. REFERENCIAS BIBLIOGRÁFICAS

- Abad, A.M. García, A. (2012). *Trabajo por Proyectos en Expresión Plástica*. Educación Infantil (Trabajo Fin de Grado Inédito) Universidad de Valladolid, Facultade de Educación Infantil, España.
- Abad, J. (13 de maio de 2013). *Arte comunitario en la escuela infantil*. Multiplicar es la tarea. Recuperado de: <http://multiplicar-eslatarea.blogspot.com.es/2013/05/arte-comunitario-en-la-escuela-infantil.html>
- Arias, A., Arias, D., Navaza, M.V., Rial, M.D (2009). O traballo por proxectos en infantil, primaria e secundaria. Santiago: Xunta de Galicia.
- Bartle, P. (14 de abril de 2011). Cuando planifique, ¿Como debe diseñar un proyecto comunitario? *Diseño de proyectos comunitarios. Guía para líderes*.
- Bienvenidos al Blog de la organización mundial para la educación preescolar ? Quien es Javier Abad Molina? (2 de abril de 2013) Recuperado de: <https://omepargentina.wordpress.com/2013/04/02/quien-es-javier-abad-molina/>
- Dakidaria (6 de marzo de 2013) *Terra*. Utopías Emergentes. [CD] Valmiñor.
- Domínguez Chillón, G. (2000) *Proyectos de trabajo. Una escuela diferente*. Madrid: La Muralla.
- Elliot W. Eisner. (2002). *The arts and the creation of mind*. Londres: Integrated Publishing Solutions.
- Elliot W. Eisner (1972). *Educación la visión artística*. Barcelona: Ediciones Paidós Ibérica S.A.

- Faro de Vigo. (2016) Verne. *Faro de Vigo*. Vigo: Faro de Vigo S.A.U. Recuperado de: <http://www.farodevigo.es/tags/verne.html>
- Faro de Vigo (7 de maio de 2017). El universo marino bañará las medianeras de Vigo. *Faro de Vigo*. Vigo: Faro de Vigo S.A.U. Recuperado de: <http://www.farodevigo.es/multimedia/fotos/gran-vigo/2017-05-07-91382-universo-marino-baara-medianeras-vigo.html>
- Gizicki, S., Hurwitz, J., Vries, M. (9 de decembro de 2016) [P. 6] *City Of Stars*. La La Land[Album]. Estados Unidos: Original Motion Picture Soundtrack. Interscope Records.
- Hernández, L., Ivaldi, E., Sarlé, P. (2014). *Arte, educación y primera infancia: sentidos y experiencias*. Madrid: OEI.
- Kester, T. (2004). *Conversation Pieces. Community+ Communication in Modern Arte*. Berkeley. California: University of California Press.
- Lipard, L. (1998). *The Lure of the Local: Sense of Place in a Multicentered Society*. New York: New Press.
- Masdearte.com: Segni Mossi Taller de formación artística. (setembro de 2016). Recuperado de: <http://masdearte.com/convocatorias/segni-mossi-taller-de-formacion-artistica/>
- Méndez, Ó. (5 de xuño de 2017) Las medianeras de Vigo en la Gran Manzana. *Faro de Vigo*. Vigo: Faro de Vigo S.A.U. Recuperado de: <http://www.farodevigo.es/gran-vigo/2017/06/05/medianeras-llegan-gran-manzana/1692541.html>
- Morgan, S. (1995). *Looking back over 25 years*. En Dickson, M : Art with People. Sunderland. AN Publications.

- Neale, O. (1927). *Picture Study in the Grades*. Wisconsin: Stevens Point, Wis., O.W. Neale Pub. Co.
- Nicholson, H. Prentice, R. Somers, J. (2000). *Arteducation 11-18 Meaning, purpose and direction*. Londres: Richard Hickman.
- Otero, S. (24 de agosto de 2014). El Concello elige 120 edificios para adornar medianeras con murales y grafitis. *Faro de Vigo*. Vigo: Faro de Vigo S.A.U. Recuperado de: <http://www.farodevigo.es/gran-vigo/2014/08/24/concello-incluye-120-medianeras-plan/1080916.html>
- Palacios, A. (2009) El arte comunitario: origen y evolución de las prácticas artísticas colaborativas. *Arteterapia, Vol. 4, pags. 197-211. ISSN: 1886-6190*.
- Pink Floyd (30 de abril de 1979)[Part two, P. 5] *Another brink in the Wall*. The Wall. [Compacto] Reino Unido: Harvest.
- Prego, C. (26 de febreiro de 2017) Hazul, Mona Caron o Sax, entre los artistas escogidos por el Concello para iniciar en ma yo la nueva fase de murales. *Faro de Vigo*. Vigo: Faro de Vigo S.A.U. Recuperado de: <http://www.farodevigo.es/portada-ourense/2017/02/26/hazul-mona-caron-o-sax/1630642.html>
- Prego, C. (7 de maio de 2017) El universo marino bañará las medianeras de Vigo. *Faro de Vigo*. Vigo: Faro de Vigo S.A.U. Recuperado de: <http://www.farodevigo.es/gran-vigo/2017/05/07/universo-marino-banara-medianeras-vigo/1674435.html>
- Prego, C. (30 de maio de 2017) Seis colegios se suman al baño de arte urbano. *Faro de Vigo*. Vigo: Faro de Vigo S.A.U.

- Proyecto de transformación de Centros Educativos en Comunidades de Aprendizaje (2006)
Recuperado de:
https://www.innova.uned.es/webpages/educalia/Proyecto_de_transformacion_de_Centros_Educativos_en_Comunidades_de_Aprendizaje.pdf
- Real Academia Española. (2014). Diccionario de la lengua española. Recuperado de:
<http://dle.rae.es/?w=diccionario> .
- Stahl, J. (2008). *Street Art*. Bonn: H.F.Ullman.
- Tubau, I. (1987). *Dibujando Carteles*. Barcelona: Ediciones Ceac.
- Xunta de Galicia (2009). Decreto 330/2009, do 4 de xuño, polo que se establece o Currículo de Educación Infantil na Comunidade Autónoma de Galicia. Galicia.
- Wikipedia, enciclopedia libre (2017), Arte Urbana. Recuperado de
https://es.wikipedia.org/wiki/Arte_urbano

ANEXOS

ANEXO I: Medianeiras viguesas.

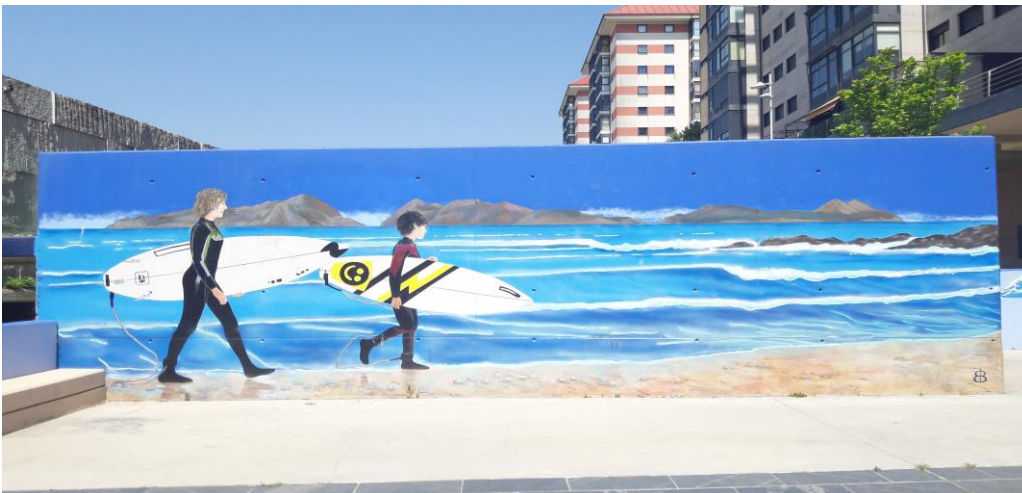
Mostra dous barcos vistos dende arriba e unhas boias de cores sobre o mar azul, nas escaleiras entre as rúas Torrecedeira e Llorente polo artista José Miguel Sagüillo.

La riqueza de la Ría y el universo de Verne protagonizan o mural de Florida./Gonzalo Alonso y Powone.

Diseño que rinde tributo a infancia e a natureza, na rúa San Gregorio por Lula Goce.

Murais de Navia por Iria Blanco.

El universo marino preside, O Calvario por J.Santomé.

ANEXO II: Corto.

ANEXO III: *Un coloso de entrada al Océano Atlántico.*

ANEXO IV: *Un espello que reflicta a mirada ascendente do espectador.*

ANEXO V: Relaxación

ANEXO VI: A Maleta do Artista.

ANEXO VII: Exploracion de materiais.

ANEXO VIII: Opcións de mural.

ANEXO IX: Evolución do mural

